

Reza Davari Ardakani's Reading of Religion

Fatemeh Ahmadi*
Seyed Javad Miri**

Abstract

Reza Davari Ardakani, one of the most prominent contemporary Iranian philosophers, presents a profound and critical reading of religion grounded in a historical and collective understanding, distinct from traditional theological approaches and Western analytic theology. He conceives of religion not merely as a set of individual doctrines, but as a living and historically embedded phenomenon that plays a foundational role in shaping identity, language, and collective memory. Critiquing instrumental rationality and the imported philosophy of religion, Davari underscores the necessity of rethinking religion within the framework of Iran's historical tradition. His innovation lies in linking lived experience, language, and poetry to religious horizons, as well as reflecting upon the possibility or impossibility of practicing philosophy of religion in the Western sense within Iran. Employing the method of critical social theory, this article examines Davari's intellectual foundations and analyzes the views and critiques surrounding his distinctive reading of religion.

Keywords: Philosophy of Religion, Tradition, Iranian Identity, Historical Rationality, Religious Experience.

* Assistant Professor, Department of Philosophy, Faculty of Literature, University of Lorestan, Khorramabad, Iran (Corresponding Author), ahmadi.f@lu.ac.ir

** Professor, Institute for Social Sciences, Institute for Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran, seyedjavad@hotmail.com

Date Received: 21/12/2024, Date of Acceptance: 03/03/2025

 Copyright©2010, Iranian Association for Philosophy of Religion. This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA94042, USA.

Reza Davari Ardakani's Reading of Religion

Extended abstract

Reza Davari Ardakani stands as one of the foremost figures in contemporary Iranian philosophy, whose intellectual project engages critically with the intertwined realities of religion, tradition, identity, and modernity. In contrast to the dominant theological traditions of the Islamic world and the analytic philosophy of religion rooted in the Western context, Davari articulates an approach to religion that is historically situated, collectively experienced, and deeply interwoven with the cultural and linguistic foundations of Iranian life. For Davari, religion is not reducible to a corpus of individual beliefs, abstract doctrines, or codified legal norms. Rather, it is a living, historical phenomenon—a shared horizon through which a community sustains collective memory, transmits meaning across generations, and shapes its identity.

The central premise of Davari's thought in this area is that religion cannot be grasped adequately if divorced from the historical and cultural tradition within which it is embedded. This conviction permeates his critique of what he calls "imported philosophy of religion," namely, the transplantation of Western, primarily Christian-analytic categories into an Iranian-Islamic intellectual landscape without due regard for its distinctive historical rationality and experiential forms. Such uncritical transfer, Davari argues, yields an abstracted conception of religion—one stripped of its linguistic, poetic, and ritual vitality—thereby severing the connection between religion and its role as a unifying force in collective life.

Methodologically, this study employs the framework of critical social theory to investigate the philosophical underpinnings and implications of Davari's reading of religion. In doing so, it situates his work within both the broader currents of Islamic philosophy (with explicit debts to al-Farabi, Ibn Sina, and Suhrawardi) and continental philosophy, particularly Heidegger's ontological hermeneutics. Al-Farabi's integration of philosophical rationality with the institutional and symbolic realities of civilizational life provides Davari with a model for understanding religion as a cultural-historical organizer of social life. Heidegger's attention to the historicity of thought and the centrality of language informs Davari's emphasis on the experiential and poetic dimensions of religiosity.

The extended analysis reveals several key conceptual distinctions that define Davari's approach. Foremost among them is the separation between "historical religion" and "abstract religion." Historical religion refers to religion as lived and enacted—a dense complex of language, ritual, narrative, and collective memory lived out in a

historically specific community. Abstract religion, by contrast, emerges when religion is reduced to doctrinal propositions, legal injunctions, or individual mystical experience detached from communal-historical contexts. Davari warns that the dominance of abstract religion undermines the integrative social role of religion, producing atomized believers and weakening cultural cohesion.

Closely related to this is Davari's nuanced differentiation between religion as a horizon of meaning, *shari'a* (its juridical and institutional embodiment), and faith as existential involvement. For him, *din* functions as the encompassing cultural-linguistic framework within which *shari'a* and *faith* find coherence. Extracting either from this overarching horizon results in conceptual distortions and practical fragmentation.

In addressing modernity, Davari refrains from framing it as an unqualified adversary of tradition. Instead, he conceives modernity as a new historical horizon, one that necessarily enters into tension and dialogue with inherited traditions. His discourse critiques "instrumental rationality" (in the Habermasian sense) for hollowing out meaning and decoupling reason from its cultural and historical embeddedness. At the same time, he calls for a "historically-conscious rationality" that preserves the lived richness of tradition while responding to the demands and crises of the contemporary world.

This article's contribution lies in systematically charting the intersections of Davari's thought with the philosophy of religion, particularly in its non-analytic, culturally grounded mode. The findings can be summarized as follows:

1. Historical-Collective Grounding of Religion: Davari foregrounds the historical and communal nature of religion, countering both theological abstraction and purely individualist spiritualities.

2. Critique of Philosophical Imports: He resists the transplantation of Western analytic philosophy of religion without adaptation to the Iranian-Islamic historical rationality, advocating for a "localized" philosophy of religion.

3. Integration of Poetic Language and Religious Life: Davari identifies language, especially in its poetic mode, as a primary medium of religious presence, alongside ritual and narrative.

4. Reassessment of Modernity: Rather than rejecting modernity wholesale, he engages with it philosophically, interrogating its presuppositions and seeking pathways for a creative re-founding of meaning in Iranian life.

The article argues that Davari's thought opens alternative horizons for the philosophy of religion in Iran, moving beyond both uncritical traditionalism and reductive

modernist reinterpretations of religion. His insistence on the primacy of the lived, collective, and historical dimensions of religious life offers a framework capable of engaging with contemporary identity crises, cultural disorientation, and the erosion of shared memory. In this sense, the study concludes, Davari's work not only enriches Iranian philosophical discourse, but also invites a broader rethinking of the very possibilities and limits of the philosophy of religion when transplanted across civilizational boundaries.

References

- Avani, G. (2018). *Wisdom and Mysticism in Iranian Civilization*, Tehran: Iranian Institute of Philosophy. [In Persian]
- Davari Ardakani, R. (1999). *Culture and Civilization*, Tehran: Sāqi Publications. [In Persian]
- Davari Ardakani, R. (2010). *Religion and Knowledge*, Tehran: Sāqi Publications. [In Persian]
- Davari Ardakani, R. (2011a). "The Meaning of Philosophy and its Relation to Iranian-Islamic thought", *Nameh-ye Farhangestan*, 18, pp. 5-34. [In Persian]
- Davari Ardakani, R. (2011b). "Me and the Philosophy of Religion", *Nameh-ye Farhangestan*, 18, pp. 25-41. [In Persian]
- Davari Ardakani, R. (2015). *A reflection on the West*, Tehran: Ettela'at Publications. [In Persian]
- Davari Ardakani, R. (2016). *Nameh-ye Farhangestan*, 18, pp. 42-52. (Spring & Summer). [In Persian]
- Davari Ardakani, R. (2018). *Power, Reason, Spirituality*, Tehran: Sāqi Publications. [In Persian]
- Dinani, G. H. (2010). *Being and Whatever Exists*, Tehran: Tarh-e No. [In Persian]
- Heidegger, M. (2015). *Being and Time*, trans. by: S. Jamadi, Tehran: Qoqnoos Publications. [In Persian]
- Soroush, A. (1996). *The Theoretical Contraction and Expansion of the Sharia*, Tehran: Serat Publications. [In Persian]
- Soroush, A. (2002). *Ethics of the Gods*, Tehran: Serat Publications. [In Persian]
- Soroush, A. (1999). *The Expansion of the Prophetic Experience*, Tehran: Serat Cultural Institute. [In Persian]
- Malekian, M. (2002). *A Way to Liberation: Essays on Rationality and Spirituality*, Tehran: Negah-e Mo'aser Publications. [In Persian]
- Malekian, M. (2011). *Spirituality and Rationality*, Tehran: Negah-e Mo'aser Publications. [In Persian]
- Miri, S. J. (2017). *Gah-e Kherad: Dialogue with Dr. Reza Davari Ardakani*, Tehran: Naqd-e Farhang Publications. [In Persian]
- Miri, S. J. (2017). *A Commentary on the Views of Dr. Reza Davari Ardakani*, Tehran: Logos Publications. [In Persian]

خوانش داوری اردکانی از دین

فاطمه احمدی*

سید جواد میری**

چکیده

رضا داوری اردکانی، از برجسته‌ترین چهره‌های فلسفی ایران معاصر، قرائتی ریشه‌ای و انتقادی از دین عرضه می‌کند که برخاسته از فهمی تاریخی، جمعی و متفاوت از سنت‌های کلامی و الهیات تحلیلی غربی است. او دین را نه صرفاً مجموعه‌ای از آموزه‌های فردی، بلکه پدیده‌ای زنده و تاریخ‌مند می‌داند که در شکل‌دهی به هویت، زبان و حافظه جمعی نقشی بنیادین دارد. داوری با نقد عقلانیت ابزاری و فلسفه دین وارداتی، بر ضرورت بازاندیشی دین در بستر سنت تاریخی ایران تأکید می‌ورزد. نوآوری او در پیوند زدن تجربه زیسته، زبان و شعر با افق‌های دینی و نیز تأمل درباره امکان یا امتناع فلسفه دین به سبک غربی در ایران، جایگاه ویژه‌ای دارد. این مقاله با بهره‌گیری از روش نظریه انتقادی اجتماعی، ضمن بررسی بنیان‌های فکری داوری، به تحلیل دیدگاه‌ها و نقدهای وارد بر خوانش خاص او از دین می‌پردازد.

کلیدواژه‌ها: دین، فلسفه دین، سنت، هویت ایرانی، عقلانیت تاریخی، تجربه دینی، مدرنیته.

۱. مقدمه

مسئله دین همواره از مهم‌ترین محورهای تأمل فلسفی و فرهنگ‌ساز در عالم بشری به‌شمار

* استادیار گروه فلسفه، دانشکده ادبیات، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران (نویسنده مسئول)، ahmadi.f@lu.ac.ir

** استاد پژوهش‌کده علوم اجتماعی، پژوهش‌گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران،

seyedjavad@hotmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۳

آمده است. در سده معاصر و در پی ورود دگرگونی‌های بنیادین ناشی از مدرنیته، مفاهیم دین، سنت و هویت اسلامی با پرسش‌های تازه‌ای مواجه شده‌اند (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۳/۱۴۸). پرسش از ماهیت دین، کارکردهای فردی و جمعی آن، و نسبت آن با واقعیت‌های تاریخی و اجتماعی، به مسأله‌ای اساسی در اندیشه فیلسوفان اسلامی بدل شده است (داوری اردکانی، ۱۳۸۹: ۴۴). در چنین زمینه‌ای، غور در چیستی و نقش دین نه فقط مطالبه‌ای الهیاتی، بلکه ضرورتی فلسفی و اجتماعی به‌شمار می‌رود؛ ضرورتی که با وضعیت پرچالش جامعه معاصر ایران پیوندی وثیق یافته است (داوری اردکانی، ۱۳۹۰ الف: ۱۸۵). سنت حکمی معاصر، برخلاف تصورات رایج، صرف بازگویی آموزه‌های کلاسیک و تکرار آرای گذشتگان نیست، بلکه در جست‌وجوی پاسخ به مسائل و بحران‌های جدید، دین را پدیده‌ای پویا، زیسته و چندلایه تلقی می‌کند (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۲/۸۳). این رویکرد، دین و سنت را در بستر تحولات معرفتی، تمدنی و اجتماعی مورد پرسش قرار می‌دهد و از ضرورت بازخوانی و بازسازی معنای دین در جهان امروز سخن می‌گوید (داوری اردکانی، ۱۳۸۳: ۱۰۹).

در این بستر جغرافیای بحث، رضا داوری اردکانی از معدود فیلسوفانی است که با رویکردی انتقادی، تحلیلی و ژرف به مسأله دین پرداخته و تفسیر تازه‌ای از آن ارائه داده است (داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ۲۹۱). وی با تلفیق میراث سنت حکمی و اندیشه‌های غربی، به‌ویژه هایدگر، به نسبت میان دین، تاریخ، زبان و هویت توجه کرده و دین را در مقام بخشی جدایی‌ناپذیر از حافظه فرهنگی و هویت تاریخی ایرانیان قرار داده است (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۳/۱۵۷). نقد او به رویکردهای فردگرایانه، تقلیل‌گرایانه و وارداتی، و اصرار بر لزوم «بومی‌سازی» فلسفه دین، نقطه تمایز عمده رویکرد وی با سایر جریان‌های معاصر است (همان: ج. ۲: ۸۴؛ داوری اردکانی، ۱۳۸۹: ۱۷۲).

هدف این مقاله، تحلیل و بازنمایی منسجم و نظام‌مند تفسیر رضا داوری اردکانی از ماهیت دین و ابعاد آن با روش نظریه انتقادی اجتماعی است. این تفسیر بر تاریخ‌مندی و جمعی بودن دین، نسبت آن با زبان، خاطره و هویت ایرانی، و همچنین تمایزات جدی با قرائت‌های رایج فلسفه دین غربی مبتنی است (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۳/۱۳۸؛ داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ۱۹۵). این مقاله حول این پرسش‌های اساسی سامان یافته است که

دین چیست و چگونه می‌توان ماهیت آن را در چارچوب فلسفه تاریخی فرهنگی داوری اردکانی فهم کرد؟ چه نسبتی میان دین و هویت ایرانی وجود دارد و این نسبت با تحولات

تاریخی چگونه دگرگون شده است؟ و چه تفاوت‌هایی میان تأویل داوری از دین با قرائت‌های متداول، به‌ویژه فلسفه دین تحلیلی غربی، وجود دارد؟

ضرورت این پژوهش در اهمیت و تأثیرگذاری آرای داوری اردکانی در فضای فکری دینی معاصر ایران و در غفلت نسبی پژوهش‌های روشمند از منظومه نظری او درباره دین ریشه دارد. مطالعه و واکاوی مفصل اندیشه‌های داوری، ضمن آشکار ساختن مرزهای رویکرد او با تفسیرهای وارداتی یا تقلیل‌گرایانه، می‌تواند در فهم دقیق‌تر مسئله دین و هویت ملی نقشی روشنگر ایفا کند. ساختار مقاله شامل بررسی مبانی فکری داوری، تبیین مفاهیم کلیدی در خوانش او از دین، بررسی نسبت دین با هویت و تاریخ اسلامی، تبیین نوآوری‌ها و تحلیل انتقادات، و در پایان، جمع‌بندی و نتیجه‌گیری خواهد بود.

در سال‌های اخیر، اندیشه‌های فلسفی داوری اردکانی در حوزه‌های گوناگون مورد توجه پژوهشگران بسیاری قرار گرفته است. بخش قابل توجهی از این مطالعات به بررسی «مبانی فکری، نقد غرب و تحلیل مفهوم تکنولوژی» اختصاص دارد. از جمله، احمد حسینی با واکاوی مبانی فلسفی غرب در هندسه معرفتی داوری اردکانی (۱۳۹۸)، قاسم محمدی با تحلیل انتقادی مفهوم تکنولوژی در آثار او (۱۴۰۰)، و مرتضی صالحی با بررسی نسبت میان فلسفه داوری و فلسفه هایدگر (۱۳۹۷) به ابعاد نظری و تطبیقی اندیشه او پرداخته‌اند. در حوزه «فلسفه سیاسی و تحلیل انقلاب اسلامی» نیز آثاری همچون پژوهش علی اکبری درباره فلسفه سیاسی داوری اردکانی (۱۳۹۹)، منصور رضایی با طرح انقلاب اسلامی ایران به مثابه پرسشی فلسفی (۱۳۹۶)، و سیدعلی موسوی در بررسی نسبت دولت مدرن و سنت در افق فکری او (۱۴۰۱) نشان‌دهنده جایگاه ویژه او در مباحث اندیشه سیاسی معاصر ایران است. سومین عرصه مطالعات، به «فرهنگ، هویت و زبان» می‌پردازد. در این زمینه، حسن کریمی با تحلیل مفهوم هویت ملی (۱۳۹۵)، بهرام نوروزی با بررسی جایگاه زبان و ادبیات فارسی در پروژه فکری او (۱۳۹۸)، و سعید فلاحی با واکاوی فلسفه فرهنگ و بحران آن در جهان معاصر از منظر داوری اردکانی (۱۴۰۰)، تصویری فرهنگی-فلسفی از آثار او ارائه کرده‌اند.

حوزه «دین‌پژوهی و الهیات» هرچند حجم کمتری از تحقیقات را به خود اختصاص داده، اما آثاری چون پژوهش رسول صادقی درباره تاریخی‌مندی فهم دین بر اساس رویکرد پدیدارشناسانه داوری اردکانی (۱۳۹۹)، و مقاله مهدی علوی در بازخوانی نسبت عقل و ایمان در جهان مدرن از دیدگاه او (۱۴۰۱) به وجوه معرفت‌شناختی و الهیاتی اندیشه وی پرداخته‌اند. در نهایت، «مطالعات تطبیقی» مانند تحقیق ایمان جعفری در مقایسه نسبت سنت

و تجدد در آراء داوری اردکانی و عبدالکریم سروش (۱۳۹۷)، و پژوهش کمال هاشمی در بازخوانی پیوندهای اندیشه سیاسی فارابی با داوری اردکانی (۱۳۹۶)، نشان‌دهنده ظرفیت‌های گفت‌وگویی میان‌نسلی در فلسفه ایرانی است.

با وجود این دستاوردها، جنبه‌ای از اندیشه او همچنان کمتر به صورت مستقل و جامع مورد واکاشی قرار گرفته است؛ یعنی «خوانش فلسفی داوری اردکانی از دین». اغلب پژوهش‌های موجود این بعد را یا به‌طور ضمنی و پراکنده مطرح کرده‌اند یا آن را در سایه مباحث کلان‌تر درباره فرهنگ، غرب‌شناسی یا هویت بررسی کرده‌اند. پژوهش حاضر در نظر دارد این خلأ را پر کند؛ بدین معنا که به شکلی متمرکز و روشمند، تبیین، دسته‌بندی و ارزیابی انتقادی دیدگاه داوری اردکانی درباره دین را ارائه دهد.

۲. مبانی و پیش‌زمینه‌های فکری؛ تأثیرپذیری از هایدگر و فارابی

اندیشه فلسفی رضا داوری اردکانی برآیند یک گفت‌وگویی انتقادی و خلاقانه میان دو سنت فکری بزرگ، یعنی فلسفه اسلامی و فلسفه قاره‌ای غرب است. منظومه فکری او نه تکرار سنت است و نه ترجمه محض مدرنیته، بلکه تلاشی برای تأسیس تفکری است که از دل این دو سرچشمه الهام‌بخش برمی‌خیزد. دو ستون اصلی این بنای فکری، مارتین هایدگر و فارابی هستند. داوری اردکانی از هایدگر مفاهیم کلیدی مانند «تاریخ‌مندی تفکر»، «زبان» به‌مثابه خانه وجود، و نقد ریشه‌ای بر «عقلانیت ابزاری» را وام می‌گیرد. او با به‌کارگیری این ابزارها، به تحلیل «بحران حضور» و غربت انسان معاصر ایرانی از ریشه‌های فرهنگی و تاریخی خویش می‌پردازد (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۲/ ۸۳-۸۸). در نگاه داوری، هایدگر متفکری است که «فراموشی پرسش از وجود» را در جهان مدرن آشکار کرده و نشان می‌دهد که چگونه سیطره تکنولوژی، بشر را از معنا تهی کرده است. این نگاه به داوری کمک می‌کند تا مسائل ایران را نه به‌صورت فردی و روان‌شناختی، بلکه در افقی تاریخی و تمدنی تحلیل کند (داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ۱۵۳-۱۵۶؛ داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۲/ ۹۲-۹۴).

در سوی دیگر، فارابی برای او نماد «فیلسوف مؤسس» است؛ یعنی متفکری که فلسفه را از حالت ترجمه صرف (یونانی) خارج کرد و آن را به یک پروژه «تأسیسی» و بومی در دل تمدن اسلامی ارتقا داد (داوری اردکانی، ۱۳۹۳: ۷۸). فارابی کوشید میان عقلانیت فلسفی، دین و حیات اجتماعی-سیاسی پیوندی اصیل برقرار کند. داوری با الهام از این الگو، به دنبال

«تجدید تأسیس فلسفه» در دوران معاصر است؛ فلسفه‌ای که از متن زندگی و تاریخ یک ملت برمی‌خیزد و به مسائل بنیادین آن پاسخ می‌دهد (داوری اردکانی، ۱۳۹۰: ۲۰۲-۲۰۳؛ داوری اردکانی، ۱۳۸۹: ۷۶-۷۷). او همچنین با نقد فیدسوفانی چون ابن سینا به دلیل فاصله گرفتن از زندگی جمعی، بر اهمیت رویکرد تمدن ساز فارابی تأکید می‌کند (داوری اردکانی، ۱۳۸۹: ۷۵-۷۶). در نهایت، منظومه فکری داوری اردکانی از قرابت فکری با این دو دیدگاه شکل می‌گیرد. او با استفاده از ابزارهای مفهومی هایدگر به آسیب شناسی جهان مدرن و وضعیت کنونی ما می‌پردازد و همزمان، با بازگشت به الگوی فارابی، راه برون‌رفت را در «تأسیس مجدد» یک تفکر ریشه‌دار در تاریخ و فرهنگ خودی جست‌وجو می‌کند. بدین ترتیب، اندیشه او به نمونه‌ای برجسته از «گفت‌وگوی انتقادی میان سنت و تجدد» بدیل شده است که هدف آن، یافتن راهی برای اندیشیدن اصیل در جهان ناهمزمان امروز است (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۳/ ۱۵۳؛ داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ۷۹).

به باور نگارنده، نقطه قوت رویکرد داوری اردکانی در آن است که نقد مدرنیته را به سطحی صرفاً اخلاقی یا سیاسی فرو نمی‌کاهد، بلکه آن را در بستر تاریخ متافیزیک و در پیوند با تجربه زیسته یک ملت می‌نشانند. با این حال، قرابت با هایدگر و فارابی در اندیشه او همچنان پرسش‌های مهمی را برمی‌انگیزد. اینکه آیا این هم‌نشینی مفاهیمی با خاستگاه‌های فرهنگی و تاریخی متفاوت، منجر به بنیانی منسجم در فلسفه دین می‌شود یا با تنش‌های درونی روبه‌روست. پاسخ به این پرسش، می‌تواند افق تازه‌ای برای بازخوانی نسبت دین، هویت و فلسفه در ایران معاصر بگشاید.

۳. جایگاه داوری اردکانی در جریان‌های فکری معاصر ایران

در فضای فکری ایران، داوری اردکانی نقشی محوری در بازگشایی مباحث بنیادین درباره نسبت سنت و تجدد ایفا کرده است. او ضمن نقد غرب‌زدگی، از مهم‌ترین مدافعان ضرورت بازیابی هویت فرهنگی دینی ایران در «افق تاریخی» است (داوری اردکانی، ۱۳۷۸: ۲۶-۲۴). بیش از چهار دهه است که ذهن و زبان اندیشمندان داوری درگیری مستمر با معضلات فلسفی هویت، عقلانیت، دین و دانشگاه ایرانی بوده است (داوری اردکانی، ۱۳۹۰: ۱۸۹). تمایز عمده او نسبت به اکثر روشنفکران و متفکران معاصر اسلامی، تأکید بر بومی‌سازی فلسفه دین و مقابله با تقلید از رویکرد تحلیلی مسیحی فلسفه دین غربی است (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۳/ ۱۵۵؛ داوری اردکانی، ۱۳۸۹: ۱۷۲).

۴. تبیین واژگانی خوانش داوری از دین

در این بخش، مراد از «تبیین واژگانی» روشن سازی مفاهیم بنیادینی است که داوری اردکانی در دستگاه فکری خود برای فهم دین به کار می‌گیرد. او میان دین، شریعت و ایمان تمایز می‌نهد و بر آن است که دین، پیش از آن که مجموعه‌ای از گزاره‌ها یا احکام فردی باشد، افق تاریخی و زبانی حیات جمعی انسان است. شریعت صورت نهادی و اجتماعی دین در بستر تاریخ است و ایمان تجربه درونی و شخصی نسبت به حقیقت. از این منظر، خوانش داوری از دین نه الهیاتی یا فقهی، بلکه زبانی، فرهنگی و تاریخی است؛ خوانشی که می‌کوشد معنای دین را در پیوند با هویت و حافظه تاریخی ملت ایرانی بازفهمی کند.

۴-۱ مبانی فلسفی تمایزات واژگانی: از الهیات کلامی تا پرسش از وجود

یکی از ویژگی‌های بنیادین و درعین حال چالش‌برانگیز در خوانش داوری اردکانی از دین، بازتعریف یا تفکیک معانی واژگان «دین»، «شریعت» و «ایمان» است. در نگاه نخست، این کار ممکن است نوعی «جعل اصطلاح» دلبخواهی به نظر برسد. اما مبنای این تمایزات، نه یک تحلیل لغوی یا استناد به سنت کلامی و فقهی، بلکه چارچوب فلسفی اوست که به نقد مارتین هایدگر بر تاریخ متافیزیک غرب قرابت دارد (هایدگر، ۱۳۹۴: ۷۴). از این منظر، تاریخ غرب، تاریخ غفلت از «وجود» و پرداختن به «موجودات» است. متافیزیک، علم خداشناسی و حتی علم مدرن، همگی در این تاریخ سهمیند، زیرا «وجود» را به یک «موجود» (موجود برتر، علت‌العلل، ابژه شناخت) فروکاسته‌اند (داوری اردکانی، ۱۳۸۹: ۱۱۲). داوری این الگوی انتقادی را بر تاریخ تفکر دینی در جهان اسلام نیز اعمال می‌کند (داوری اردکانی، ۱۳۹۳: ۴۷). بنابراین، بازتعریف‌های او در واقع تلاشی است برای تفکیک میان دین در ساحت وجود شناختی یعنی تجربه اصیل، بی‌واسطه و پیشامفهوم و دین در ساحت موجود شناختی، یعنی دینی که به یک نظام کلامی، فقهی یا ایدئولوژیک تبدیل شده و به یک «ابژه» برای مطالعه و مدیریت بدل گشته است. در ادامه، این مبنا را در تحلیل سه واژه کلیدی پی می‌گیریم.

۴-۲ تحلیل واژگان دین، شریعت و ایمان

خوانش فلسفی داوری اردکانی از دین، مبتنی بر تفکیک دقیق میان مقولات بنیادینی چون

«دین»، «شریعت» و «ایمان» است؛ تمایزی که هم ریشه در سنت اسلامی دارد و هم برآمده از مباحث فلسفه دین مدرن است. دین در دستگاه مفهومی داوری، بیش و پیش از آنکه نظامی از گزاره‌های اعتقادی یا مجموعه‌ای از باید و نبایدهای فقهی باشد، افق معنایی، زبانی و تاریخی یک زیست‌جهان است؛ یعنی فضای معنادار و حافظه زنده جمعی که ملت در آن حضور دارد. داوری می‌نویسد: «دین، به معنای حضور در افق معنایی و زبانی است که نسل‌های گوناگون را پیوند می‌دهد و حافظه تاریخی را حفظ می‌کند.» (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۳ / ۱۳۸). شریعت از منظر داوری، تنها صورت حقوقی، فقهی و نهادی دین نیست، بلکه یکی از برساخت‌های دین در ساحت زندگی جمعی و تاریخی است؛ «شریعت»، زبان نظم‌دهنده و سامن‌دهنده مناسبات اجتماعی است، اما همواره باید در پیوند با افق بنیادین معنایی دین فهم شود (داوری اردکانی، ۱۳۸۹: ۹۷-۹۸). او شریعت را صورت متعین دین در جامعه تاریخی می‌داند و از فروکاست آن به صرف فقه و احکام قانونی پرهیز داده است. ایمان در نظر داوری، تجربه‌ای وجودی، باطنی و شخصی است که بدون افق تاریخی دین و پیوند زبانی با سنت، به تجربه‌ای فردی و در نهایت اتمیزه تبدیل می‌شود، به این معنا که به تجربه‌ای فردی و در نهایت گسسته و منزوی شده از بافت جمعی تبدیل می‌شود و قدرت همبستگی خود را از دست می‌دهد (داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ۱۰۷). بنابراین، ایمان نه صرفاً باطن روانی انسان، بلکه «ادراک و زیستن در سپهر زبانی و تاریخی دین» است. به نظر نگارنده، تلاش داوری اردکانی برای بازتعریف مفاهیم «دین»، «شریعت» و «ایمان» در چارچوب نقد متافیزیک، یکی از نوآوری‌های مهم او در بومی‌سازی فلسفه دین است، زیرا جایگاه این مفاهیم را از سطح نهادها و گزاره‌ها به افق زبانی و وجودشناختی ارتقا می‌دهد. با این حال، این رویکرد دو چالش جدی دارد: نخست، خطر گسست عملی میان ساحت «دین اصیل» و «دین نهادمند»، که ممکن است به ابهام در نسبت نظریه با تجربه اجتماعی بینجامد؛ دوم، دشواری ترجمه این تفکیک‌ها به زبان علوم انسانی و الهیات رایج، که اغلب بر ساختارهای کلامی فقهی متکی‌اند. از این رو، ارزیابی نهایی این بازتعریف‌ها منوط به آن است که آیا می‌توانند پلی کارآمد میان «تجربه وجودی دین» و «کاربرد اجتماعی و نهادی آن» برقرار کنند یا خیر.

۴-۳ تحلیل گسترده‌ی تعریف دین: از طبقه‌بندی کلامی تا پرسش پدیدارشناسانه

در نگاه نخست، تعریف داوری از دین به مثابه «تفکر معنوی» یا «طریق تفکر»، آنچنان گسترده

به نظر می‌رسد که فاقد قدرت تحلیلی برای تمایزگذاری است و می‌تواند هر جهان‌بینی و تفکری را شامل شود. این در حالی است که متفکران سنت اسلامی، مانند علامه طباطبایی، در کنار تعریف عام دین به مثابه «روش زندگی»، تعاریف خاصی نیز برای تمایز دین حق از غیر آن ارائه داده‌اند. با این حال، گستردگی تعریف داوری، نه یک ضعف در طبقه‌بندی، بلکه لازمه رویکرد فلسفی و پدیدارشناسانه او به مسئله دین است. برای مثال، هدف علامه طباطبایی از تعریف دین، یک هدف عمدتاً کلامی و تفسیری است؛ یعنی ارائه معیاری برای تشخیص مصداق دین حق و تبیین ساختار آن بر اساس منابع درون‌دینی. اما هدف داوری، یک هدف فلسفی است. او به دنبال طبقه‌بندی ادیان موجود نیست، بلکه می‌پرسد: «ماهیت خود امر دینی چیست؟» یا «شرایط امکان تجربه دینی در جهانی که تحت سیطره تفکر تکنولوژیک و متافیزیکی است، کدام است؟» (داوری اردکانی، ۱۳۸۹: ۱۷۰). برای پاسخ به چنین پرسش‌های بنیادینی، تعریف باید از مصادیق فراتر رفته و به خود ماهیت پدیده بپردازد. این گستردگی، پیامد مستقیم قرابت فکری با هایدگر است. برای هایدگر و داوری، «تفکر» اصیل، یک فعالیت ذهنی در میان سایر فعالیت‌ها نیست، بلکه اساسی‌ترین نحوه «سکونت» انسان در عالم و نسبت او با «وجود» است (هایدگر، ۱۳۹۴: ۲۱۵). از این منظر، «دین اصیل» نیز یکی از والاترین اشکال همین «تفکر» و سکونت معنوی است. بنابراین، این دو مفهوم لزوماً بر هم منطبق می‌شوند. داوری نمی‌تواند دین را به چیزی کمتر از «تفکر» تقلیل دهد، زیرا در این صورت آن را به یک «وجود» در میان سایر «موجودات» مانند فرهنگ، سیاست و اخلاق تبدیل کرده و دقیقاً دچار همان خطای متافیزیکی شده است که خود از آن انتقاد می‌کند (داوری اردکانی، ۱۳۷۸: ۲۱۰). با این حال، این تعریف گسترده، به هیچ وجه بی‌ضابطه نیست. قدرت تحلیلی تعریف داوری، نه در آنچه دربرمی‌گیرد، بلکه در آن چیزی است که قاطعانه حذف و استثناء می‌کند. با یکی دانستن دین اصیل و تفکر معنوی، این تعریف مرزی روشن و آشتی‌ناپذیر میان خود و امور زیر ترسیم می‌کند:

دین ایدئولوژیک: دینی که به یک برنامه سیاسی-اجتماعی و ابزاری برای رسیدن به اهداف دنیوی تقلیل یافته است.

دین کلامی متافیزیکی: دینی که به مجموعه‌ای از براهین عقلی و گزاره‌های جزمی تبدیل شده و ساحت حضوری و شهودی خود را از دست داده است.

دین شریعت‌زده: دینی که به مجموعه‌ای از احکام خشک و ابزاری برای مدیریت زندگی فروکاسته شده و از «طریق» بودن بازمانده است.

دین علمی شده: دینی که تلاش می‌کند حقانیت خود را با معیارهای علم مدرن توجیه کند و در نتیجه، استقلال و شأن خود را از دست می‌دهد (داوری اردکانی، ۱۳۸۰: ۱۳۴).

بنابراین، این تعریف، ابزاری قدرتمند برای نقد صورت‌های غیر اصیل دین در جهان مدرن است. گستردگی آن برای در آغوش کشیدن هر تجربه معنوی اصیل، به قیمت طرد قاطعانه تمام صورت‌های متافیزیکی و ابزاری دین تمام می‌شود و از این حیث، نه تنها ضعیف نیست، بلکه دارای قدرت انتقادی فوق‌العاده‌ای است.

۴-۴ بررسی مفاهیم سنت، تجدد، هویت و امر تاریخی

در اندیشه داوری اردکانی، درک دین بدون فهم درست مفاهیمی چون «سنت»، «تجدد»، «هویت» و «امر تاریخی» امکان‌پذیر نیست. سنت نزد داوری، نه یک نظام بسته از عادت‌ها یا قواعد تکرارشونده، بلکه افق باز و جمعی معنایی است که امکان «زیستن» را برای جامعه به صورت تاریخی فراهم می‌آورد (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۳/ ۱۶۳؛ داوری اردکانی، ۱۳۹۰: ۱۹۵). سنت در نزد او، حافظه جامع و پویای ملی است که جامعه در بستر آن معنای هستی، زمان و کنش خویش را درمی‌یابد. تجدد در اندیشه داوری از جنس صرف پیشرفت تکنولوژیک یا گسست‌گزینی با گذشته نیست، بلکه به معنای پدید آمدن صورت جدیدی از حضور تاریخی و افق معنایی است؛ افقی که در تعامل و نقد سنت شکل می‌گیرد (داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ۹۱-۹۴). مسئله هویت، به معنای پرسش از تعلق جمعی، حافظه تاریخی و امکان آفریدن معنا در متن سنت و تجدد است. داوری، هویت را همواره «شدنی و شدن‌یافته» در جریان زیست جمعی می‌داند و از مفروض گرفتن هویت ایستا یا صرفاً فردی پرهیز می‌کند (داوری اردکانی، ۱۳۹۰: ۱۸۹). وی دین را صرفاً معارف الهی یا گزاره‌های کلامی نمی‌داند، بلکه آن را «پدیداری تاریخی» و نتیجه تجربه‌ها و رخداد‌های جمعی یک ملت می‌داند. در نظر او، محصول معنابخشی مشترک و یادمان‌های زبانی، مناسک، اسطوره‌ها و حافظه اجتماعی است (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۳/ ۱۵۵).

۴-۵ تمایز دین تاریخی و دین انتزاعی

یکی از نوآوری‌های داوری، تمایز صریح و ژرف میان «دین تاریخی» و «دین انتزاعی» است.

دین تاریخی یا دین زیسته، واقعیتی زنده، تجربی و جمعی است که در ساحت زبان، مناسک، حافظه ملی و سبک زندگی حضور دارد. داوری بارها تصریح کرده است که اگر دین در تجربه های فردی و درونی محصور بماند، به سطحی از «معنای انتزاعی و ایدئولوژیک» تقلیل می یابد که فاقد نیروی پیونددهنده هویت جمعی است (داوری اردکانی، ۱۳۹۰: ۱۸۵-۱۸۶). در این خوانش، دین همان فرهنگ زیسته است با مناسک، زبان، شعر، تاریخ و حافظه جمعی. دین انتزاعی، دینی است که به صورت مجموعه ای از گزاره های عقلی، استدلالات کلامی یا آموزه های تقلیل یافته به ایدئولوژی یا هنجارهای انتزاعی-منفک از بستر جمعی- در نظر گرفته می شود. داوری بارها نسبت به وارد شدن چنین رویکردی در فلسفه دین وارداتی از غرب (تحلیل محور و فردگرایانه) هشدار داده و آن را «فقدان تجربه و روح جمعی دین» نامیده است (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۳ / ۱۴۹، ۱۵۳). این تمایز، مبنای انتقادی داوری به جریان های نواندیش دینی، الهیات کلامی تاریخی و نیز فلسفه دین آنگلو ساکسون است: «دین، تا زمانی که تجربه زنده و زبان جمعی ماست، معنا دارد؛ اگر به امر ذهنی یا مسئله ای انتزاعی بدل شود، قدرت و نقش تاریخی خود را از دست می دهد» (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۳ / ۱۳۹).

۶-۴ تأکید داوری بر تجربه و زیست جمعی دین در ایران

داوری اردکانی، چه در نقد فلسفه دین وارداتی و چه در داوری نسبت به فهم دین در ایران معاصر، همواره بر «زیست جمعی» و «حضور نهادی و فرهنگی دین» اصرار دارد. او بر نوعی «فقه زیست شده» و «حکمت زبانی» تأکید می کند که فراتر از فردیت های پراکنده، دین را همچون نیرویی معناگر و سامان دهنده برای هویت اسلامی نشان می دهد (داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ج ۳ / ۸۷-۸۸). وی دین را همچون گنجینه ای می داند که در شعر، زبان، آیین ها، حافظه ملی و حتی مناسبات اجتماعی حضور ماندگار دارد. وی در مقاله «دین و حافظه ملی» تأکید می کند که هیچ تجربه فردی یا استدلال عقلی نمی تواند جای این میراث زنده جمعی را بگیرد (داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ج ۳ / ۸۸). داوری نسبت به محدود ساختن دین به تجربه باطنی یا تحویل آن به روان شناسی و اخلاق شخصی، موضع انتقادی دارد. او بر این باور است که دین، «حضور تاریخ و زبان» در زندگی است و تجربه شخصی صرفاً در پناه زبانی جمعی معنا می یابد (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ۱۴۷). وی زبان، شعر، آیین و اسطوره را

اجزای بنیادین دین تاریخی دانسته و نسبت به حذف آنها در تجربه مدرن هشدار می‌دهد (داوری اردکانی، ۱۳۹۰: ۱۷۲). خوانش زبانی و واژگانی داوری از دین، کوششی است برای بازگرداندن امر دینی به بستر تاریخی، زبانی و جمعی ایران؛ تلاشی برای پرهیز از انتزاع و فردگرایی، و یادآوری این نکته کلیدی که دین، همواره در «افق زیست‌شده»، سنت و خاطره ذهنی ملل معنا و تحقق می‌یابد. این رویکرد، بومی‌سازی فلسفه دین را نه پروژه‌ای صرفاً معرفت‌شناختی، که امری وجودی و جمعی می‌داند.

۵. دین به مثابه امر جمعی و تاریخی؛ نقد کلام و الهیات تحلیلی

داوری گونه‌ای از تفسیر فلسفی درباره دین پیش می‌نهد که آشکارا با رویکردهای عرفی‌شده، فردگرایانه یا صرفاً کلامی اسلامی متفاوت است. در منظومه فکری وی، دین تنها مجموعه‌ای از اعتقادات ذهنی یا احکام فقهی نیست، بلکه نوعی «حضور جمعی و زنده» است که در تاریخ، زبان و فرهنگ یک ملت رسوخ یافته و تداوم یافته است. او تصریح می‌کند که دین، امری زنده و تاریخی است؛ مجری حیات و حافظه یک ملت در طول نسل‌ها و قرون. وی در کتاب «قدرت، عقل، معنویت» می‌نویسد:

دین، حیات جمعی یک ملت است که در طول تاریخ از طریق زبان، آیین، اسطوره و حافظه جمعی دوام پیدا کرده است و هرگاه این حافظه یا زبان فرسوده یا گسسته شود، دین به امری انتزاعی و بی‌جان تبدیل می‌شود (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ۱۳۸).

در این تلقی، دین نه متعلق به عرصه خصوصی تجربه درونی یا حوزه انتزاعی عقلانیت صرف، بلکه بستر مشترکی است که مردم یک سرزمین را به یکدیگر پیوند می‌دهد و معنای زیستن را در افقی تاریخی امکان‌پذیر می‌سازد.

۵-۱ نقش خاطره، زبان و تجربه جمعی در تداوم دین

از نظر داوری، بقای دین محتاج به «حافظه جمعی»، «زبان مشترک» و «تجربه زنده» است. او خرد جمعی را بستر اصلی دین می‌داند، نه فردیت مجزا و اتمیزه. ساختارهای زبانی، روایت‌های مشترک، شعر، آیین‌ها و مناسک جمعی از ارکان اصلی انتقال و بازتولید دین‌اند. وی در تأملی درباره غرب تصریح می‌کند: «دین تنها در کتاب و فقه باقی نمی‌ماند، بلکه اگر از حافظه جمعی و زبان و آیین ما رخت بربندد، تنها نامی از آن می‌ماند» (داوری اردکانی،

۱۳۹۴: ج ۲/ ۱۰۷). به باور داوری، دین در ایران از خلال زبان فارسی، شعر، مناسک و خاطره تاریخی ملت تداوم یافته است و هرگاه این ابعاد فراموش شوند، گوهر دین نیز از میان می‌رود. او بر این امر تأکید می‌کند که دین نه تنها بر شانه‌های فرد، بلکه بر دوش جمع، فرهنگ و تاریخ استوار است (داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ج ۲/ ۱۰۸-۱۱۰).

۲-۵ مرزبندی داوری با رویکردهای فردگرایانه و کلامی

داوری اردکانی نقدی عمیق بر تلقی‌هایی وارد می‌کند که دین را صرفاً به تجربه فردی، احوال اخلاقی یا فهم روان‌شناختی فرو می‌کاهند؛ رویکردی که به تعبیر او، ریشه در فلسفه جدید غرب و مکاتب آگزیستانسیالیسم، پدیدارشناسی فردی و الهیات لیبرال دارد (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ۱۵۱). در این تلقی مدرن، دین به «امر خصوصی» تقلیل می‌یابد و کارکرد اجتماعی و تاریخی خود را از دست می‌دهد. وی معتقد است اگر دین به امری فردی و درونی فروکاسته شود، دیگر نمی‌تواند بنیاد معنابخش و هویت‌ساز یک ملت باشد: «دین وقتی صرفاً امر فردی یا شخصی باشد، دیگر نمی‌تواند راهنمای زندگی جمعی و حافظه مشترک باشد و در این صورت است که جامعه، دچار بی‌ریشگی و بحران می‌شود» (داوری اردکانی، ۱۳۸۹: ۱۶۵).

داوری به سنت کلام اسلامی احترام می‌گذارد، اما نقدهای عمیقی بر صورت‌های متأخر و انتزاعی آن وارد می‌کند. از منظر او، کلام سنتی در دوره‌ای از حیات خود به گزاره‌های کاملاً انتزاعی، تفصیل منطقی و مشاجرات استدلالی فروکاسته شد و از پیوند حیاتی با بستر تاریخی و زیست‌جمعی فاصله گرفت. وی در دفاع از عقل و فلسفه می‌نویسد: «کلام و علم عقاید با جدا شدن از تاریخ و زندگی مردم، تبدیل به مناظره‌هایی شد که ممکن است عقلانی و منطقی باشد، اما دیگر روح زنده دین را حمل نمی‌کند و برای نسل‌ها بی‌معنا می‌شود» (داوری اردکانی، ۱۳۹۰: ۱۹۶). او هشدار می‌دهد که اگر دین به بحث‌های انتزاعی، اصطلاحات فلسفی خشک یا جدل‌های کلامی محدود شود، قدرت پیونددهنده و معنابخش تاریخی خود را از دست می‌دهد و در برابر بحران مدرنیته، ناتوان می‌شود.

۳-۵ نقد داوری بر الهیات تحلیلی و دین‌شناسی فلسفی غربی

داوری، رویکرد فلسفه دین تحلیلی غربی را یکی از مهم‌ترین مصادیق فروکاست دین به امر

انتزاعی و گزاره‌ای می‌داند. مقصود او از «تحلیل» در اینجا، تلاش برای تبیین عقلانی دین با الزامات منطقی ریاضی‌وار، و وضوح مفهومی افراطی و حذف ابهام‌های شاعرانگی و تاریخی است. از منظر وی، الهیات تحلیلی با تأکید صرف بر زبان منطقی و استدلال صوری، دین را به شبکه‌ای از گزاره‌های اثبات‌پذیر و ابطال‌پذیر تبدیل می‌کند که دیگر نسبتی با تجربه زیسته، حافظه جمعی یا بافت تاریخی ندارد: «الهیات تحلیلی غربی، دین را به مجموعه‌ای از گزاره‌ها و منطقی‌سازی تبدیل کرد و به این ترتیب روح و تجربه تاریخی دین را نادیده گرفت» (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ۱۵۰). این نقد متوجه الهیات تحلیلی آنگلو-ساکسون (سوئین‌برن، پلتنینگا و دیگران) است که داوری آن را در بستر ایران و شرق اسلامی دارای معنابخشی اصیل نمی‌داند. داوری همچنین بارها هشدار داده است که وارد کردن چارچوب‌های فلسفه دین غربی، بدون توجه به زمینه تاریخی، زبانی و فرهنگی بومی، نه تنها به فهم بهتر دین اسلام کمک نمی‌کند، بلکه موجب از خود بیگانگی، سرگردانی مفهومی و تضاد هویتی می‌شود: «باید زبان و تاریخ خود را بشناسیم و با زبان خود درباره دین بیندیشیم؛ نمی‌توان تجربه‌های بیگانه را بی‌واسطه وارد کرد و امید داشت هویت ما باقی بماند» (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ۱۱۶).

۵-۴ ارتباط دین با هویت ایرانی و بحران مدرنیته

داوری اردکانی، یکی از مهم‌ترین پرسش‌های اندیشه معاصر ایران را نسبت میان دین و هویت می‌داند و بر این باور است که دین و هویت ایرانی، همزاد و همبسته تاریخی یکدیگرند. از نظر داوری، دین عمده‌ترین بنیان تشکیل‌دهنده هویت ایرانی بوده و هرگونه گسست از دین، به تزلزل در بنیادهای هویت و بحران معنای زندگی منجر می‌شود: «هویت تاریخی ما پیوسته در پرتو دین و زبان و حافظه جمعی شکل گرفته است و اگر دین از حیات اجتماعی حذف شود، هویت و ریشه‌های ما نیز رو به زوال می‌رود» (داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ج ۲/ ۱۰۹؛ داوری اردکانی، ۱۳۹۰: ۱۸۸). وی، بحران مدرنیته در ایران را عمدتاً ناشی از صورت «وارداتی»، «تقلیدی» و «گسسته» آن از سنت بومی می‌داند. مدرنیته غربی، با غلبه «عقل ابزاری» و تکنولوژی، وفاداری به حافظه جمعی و امر تاریخی را از میان برداشته است و در ایران، این گسست با بی‌توجهی به بستر خاص تاریخی-فرهنگی دوچندان شده است. داوری در «قدرت، عقل، معنویت» و در تأملی درباره غرب بارها بر ضرورت بازیابی پیوند

دین و هویت تاریخی برای عبور از بحران مدرنیته تأکید می‌کند: «در برابر بحران معنا که مدرنیته غربی ایجاد کرده و در ایران شدت یافته است، باید با بازاندیشی در دین و ریشه‌های تاریخی و زبانی خود، هویت اصیل خود را بازیابیم» (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ۱۷۰).

از نگاه او، بازاندیشی دین نه به معنای سازگارسازی سطحی با مدرنیته، بلکه برای بازیابی نسبت راستین دین، هویت، سنت و عقلانیت تاریخی ضروری است. به‌طور کلی، داوری اردکانی با نگاهی ژرف و انتقادی، دین را امری زنده، تاریخی و جمعی می‌داند که ریشه در زبان، حافظه و تجربه مشترک یک ملت دارد. او نقد خود را هم متوجه انحرافات فردگرایانه و انتزاع‌گرایی الهیات غرب و کلام اسلامی می‌سازد و هم نسبت به بحران هویت و معنای ایرانی در عصر مدرنیته هشدار می‌دهد. بازاندیشی داوری، در حقیقت جست‌وجوی راهی برای حفظ هویت و عقلانیت اصیل در بستر بحران‌های معاصر است.

۶. نسبت دین، فلسفه و عقل در اندیشه داوری

در منظومه فکری داوری اردکانی، دین، فلسفه و عقل سه ساحت به‌ظاهر متمایز اما در بنیان به‌هم‌پیوسته‌اند. او برخلاف تلقی‌های دوگانه‌انگار، عقل را نه نیرویی در برابر دین، بلکه امکان فهم تاریخی دین در افق زبان و فرهنگ می‌داند. فلسفه نیز در نزد داوری استمرار همان کوشش عقلانی در جست‌وجوی معناست، اما هنگامی اصیل می‌ماند که از سنت فرهنگی و تاریخی خود گسسته نباشد. به همین اعتبار، دین سرچشمه زبانی و معنایی عقل و فلسفه است و فلسفه، صورت اندیشنده دین در مقام تفکر تاریخی. از دید داوری، تعارض میان دین و عقل یا دین و فلسفه، حاصل بریدگی از تاریخ و غفلت از خاستگاه فرهنگی آن‌هاست.

۶-۱ تفکیک عقلانیت اسلامی و عقلانیت ابزاری غرب

یکی از بنیانی‌ترین دستاوردهای نظری داوری، تمایز میان «عقلانیت اسلامی» و «عقلانیت ابزاری غربی» است. داوری با قرابت فکری به هایدگر و نقد سنت روشنگری، استدلال می‌کند که عقلانیت در سنت اسلامی عمدتاً واجد بعد وجودی، اخلاقی، هستی‌شناختی و معنابخش است؛ برخلاف عقلانیت مدرن غربی که عمدتاً ابزارمحور، سودمحور و اصالت‌کارکردی دارد (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ۸۴-۸۸، ۹۲-۹۴). در سنت اسلامی، عقل

نه وسیله‌ای صرف برای تسلط بر طبیعت، بلکه راهی برای تحقق معنا، تفسیر تاریخ و تحقق وجود جمعی است. عقل در این سنت، با حکمت و عرفان و اخلاق پیوندی وثیق دارد؛ اما در غرب، «عقل» به تدریج به عقل محاسبه‌گر و تکنیکی تبدیل می‌شود که هدف اصلی‌اش تولید، بهره‌وری و مدیریت است: «عقلانیت ما، در طول قرون، برخلاف عقل ابزاری غرب، همواره در پی فهم معنا، سرنوشت و سرشت جمعی بوده است» (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ۱۰۷).

۲-۶ تأکید بر تفسیر تاریخی و جمعی از عقل

داوری اردکانی، عقل را ذاتاً تاریخی و زابیده روابط جمعی و سنت‌ها می‌داند؛ او با رد نگاه ذات‌گرایانه یا مطلق به عقل، بر این باور است که هر نوع عقلانیت، محصول یک بستر تاریخی و زبانی خاص است. به عبارت دیگر، عقل و فلسفه بدون توجه به افق تاریخی و زندگی جمعی، معنای خود را از دست می‌دهند (داوری اردکانی، ۱۳۹۰: ۱۸۵؛ داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ۷۹-۸۱). وی با قرابت فکری به هایدگر و پیروی از سنت تفکر جمعی اسلامی، معتقد است که بدون توجه به تجربه و حافظه تاریخی یک ملت «نه عقل تحقق می‌یابد، نه دین و نه حتی فلسفه پا می‌گیرد» (داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ۸۹). نتیجه این نگرش، نفی عقلانیت انتزاعی و تأکید بر عقلانیت زیسته، تاریخی و جمعی در ایران است.

۳-۶ فلسفه دین به منزله تفسیر تاریخی از دین

در نظر داوری، فلسفه دین نه گردآوری صرف استدلال‌های منطقی یا تحویل دین به گزاره‌های کلامی است، و نه صرفاً دفاع از باورهای دینی؛ بلکه فلسفه دین، نوعی «تفسیر تاریخی» از تجربه و زیست دینی است که خود را در زبان، حافظه و فرهنگ ملت‌ها آشکار می‌کند (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ۱۳۸-۱۳۹). در واقع، فلسفه دین باید بنگرد که دین چگونه به هویت جمعی، سبک زندگی، مناسک، حکمت و حافظه ملی شکل می‌دهد و این کار را نه از سر مقایسه با غرب، بلکه با رجوع به تجربه خاص تاریخی و فرهنگی ایران سامان دهد.

داوری در پاسخ به این سؤال که «آیا می‌توان دین را از سنت تاریخی و افق فرهنگی جدا کرد و صرفاً آن را به منزله حقیقتی فرازمانی و فرامکانی و انتزاعی نگریست؟» تأکید می‌کند که دین همواره و همیشه، در افق خاصی از سنت‌ها، زبان و صورت‌بندی‌های

تاریخی ظاهر می‌شود. او می‌گوید:

اگرچه حقیقت دین می‌تواند بعدی متعالی و بیرون از افق روزمرگی داشته باشد، اما انسان تنها از طریق زبان، فرهنگ و سنت خویش است که با آن مواجه می‌شود. بر این اساس، هر تفسیری از دین، در قالب فرهنگی و تاریخی معنا می‌یابد. دین فراتاریخ است، اما حضور و دریافت آن همواره تاریخی است و نمی‌توان میان آن چیزی که ما امروز به‌عنوان اسلام یا مسیحیت می‌شناسیم و افق‌های زبانی، فرهنگی و معنایی هر عصر، جدایی قائل شد. حتی تجربه دینی اگر به‌ظاهر شخصی باشد، مبتنی بر مفاهیم، نمادها و روایت‌های یک سنت جمعی است. بدین ترتیب، هرگونه تفسیر ناب فردگرایانه یا انتزاعی از دین را نارسا و غیرواقع‌بینانه تلقی می‌کند (میری، ۱۳۹۶ الف: ۸۷-۹۴).

ممکن است در نگاه نخست به نظر برسد که تأکید بر تاریخی بودن فهم دین، ناگزیر به «نسبی‌انگاری» می‌انجامد. اما باید میان نسبی‌انگاری و «تاریخی‌مندی فهم» تمایز قائل شد. از منظر داوری، که قرابت فکری با پدیدارشناسی هایدگری دارد، حقیقت دین امری دلخواهی و ساخته ذهن فردی یا جمعی نیست که در هر عصری به شکلی متفاوت «خلق» شود؛ بلکه حقیقت، امری است که در هر دورانی در افق خاصی از زبان و فهم، خود را «آشکار» یا «منکشف» می‌سازد (هایدگر، ۱۳۹۴: ۳۲۰). به عبارت دیگر، اصل حقیقت دین، امری فراتاریخی است، اما شرط امکان ظهور و دریافت آن برای انسان همواره تاریخی و کران‌مند است. بنابراین، این دیدگاه به نسبت نمی‌انجامد، زیرا سخن از غیاب حقیقت ثابت نیست، بلکه سخن از محدودیت و پایان‌مندی انسان در «نحوه دریافت» آن حقیقت در هر دوره تاریخی است؛ امری که نه تنها به معنای نفی حقیقت نیست، بلکه شرط فهم مسئولانه آن است (داوری اردکانی، ۱۳۹۳: ۱۱۲).

۶-۴ بازخوانی دین؛ رویکرد انتقادی داوری نسبت به فلسفه دین وارداتی

داوری موضعی انتقادی نسبت به رویکرد رایج در فلسفه دین وارداتی از غرب دارد؛ به‌ویژه با فلسفه دین تحلیلی که عمدتاً دغدغه‌های آن ریشه در فرهنگ و بحران‌های مسیحیت غربی دارد و معطوف به تبیین عقلی گزاره‌های ایمان، رابطه علم و دین و برهان‌های اثبات خداست. داوری تأکید می‌کند که این نوع فلسفه دین نمی‌تواند مسائل زیسته، تاریخی و جمعی جهان اسلام را توضیح دهد؛ زیرا دین در غرب، پس از دوره روشنگری، به عرصه خصوصی و فردی و ذهنی تنزل یافته، اما در ایران و جهان اسلام، دین هنوز اصل

سامان‌دهنده جمعی، فرهنگ و حافظه تاریخی است (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ۱۴۹، ۱۵۳؛ داوری اردکانی، ۱۳۹۰: ۱۷۲). او هشدار می‌دهد که تقلید یا وارد کردن روش، مسئله و مفاهیم فلسفه دین غربی بدون توجه به زمینه‌های بومی و تاریخی، موجب بی‌ریشگی و بحران معنوی خواهد شد: «فلسفه دین غربی، محصول وضع خاص و بحران خود آنان است؛ آن را نمی‌توان بدون طرح مسائل بومی و توجه به مسیر تاریخی خودمان به کار بست» (داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ۹۳).

۶-۵ امکان یا امتناع فلسفه دین به سبک غربی در ایران

بر مبنای تحلیل فوق، داوری تحقق «فلسفه دین به سبک غربی» را در ایران ناممکن، آسیب‌زا و بی‌مایه می‌داند؛ مگر آنکه این فلسفه دین، با رجوع نقادانه به تجارب بومی، تاریخی و زبانی، غربت‌نشینی فعلی را به فرصت تأسیس دوباره بدل کند. از دیدگاه او، فلسفه دین اگر بخواهد در ایران معاصر اصالت، خلاقیت و کارآمدی داشته باشد، باید با صورت‌بندی تاریخی و فرهنگی دین اسلام، نه صرفاً با دستگاه معارف انتزاعی غربی، سروکار داشته باشد؛ عقلانیت بومی را بازشناسی کرده و رابطه زنده دین با زبان، شعر، حافظه ملی و تجربه جمعی را برجسته کند. همچنین، باید از وارد کردن صرف مفاهیم فلسفه دین غربی مانند بحث‌های تحلیل منطقی گزاره‌های دینی، بی‌تأمل نقادانه، اجتناب کند و امکان تأسیس فلسفه دینی متفاوت و بومی را فراهم نماید. بنابراین، داوری فلسفه دین را نه علم استدلالی محض و نه دستگاهی فن‌سالار، بلکه تفسیر انتقادی هویت تاریخی و بومی دینی می‌داند (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ۱۵۵).

۷. مفهوم تأسیس و نسبت آن با دین و سنت در اندیشه داوری اردکانی

در اندیشه داوری اردکانی، «تأسیس» مفهومی کلیدی است که به معنای بنیان نهادن یک افق نوین برای فهم و زیست جمعی در پاسخ به شرایط تاریخی است (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۱/ ۱۰۲). این مفهوم در متن بحران هویت معاصر ایران معنا می‌یابد؛ و وضعیتی که در آن، نسبت جامعه با سنت خود گسسته و در دوگانه «سنت‌پرستی منجمد» و «مدرنیته وارداتی» گرفتار آمده است. تأسیس، راهی سوم میان این دو بن‌بست است: «بازگشت خلاق به سنت، نه احیای کور و نه نفی مطلق آن» (داوری اردکانی، ۱۳۹۰: ج ۱/ ۴۲). از این منظر، وظیفه

متفکر، صرفاً تکرار گذشته یا تقلید از غرب نیست، بلکه بازآفرینی معنای دین و سنت در افق تاریخی حاضر است. این امر خطیر همواره در لحظه بحران و نومیدی سنت رخ می‌دهد و به بازخوانی عمیق میراث نیاز دارد (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۱ / ۱۰۸؛ میری، ۱۳۹۶: ب: ۸۷-۹۴).

داوری برای تبیین این مفهوم، فارابی را به‌عنوان نمونه‌ی اعلای «مؤسس» در تاریخ فلسفه اسلامی معرفی می‌کند (داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ج ۱ / ۷۱). فارابی مقلد یونان نبود، بلکه با پیوند خلاقانه میان فلسفه و وحی، افق جدیدی برای عقل و دین گشود. او مصداق کسی بود که «راه و افق نو باز کند، نه اینکه تقلید صرف کند» (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۱ / ۸۳). این الگوی تاریخی، داوری را به طرح پرسش بنیادین خود می‌رساند: «آیا در جهان تجدیدزده امروز، امکان تأسیس افق دینی—فلسفی تازه‌ای هست؟» پاسخ او محتاطانه اما امیدوارانه است. تأسیس ممکن است، اما شرط آن، درک عمیق بحران، گفت‌وگوی انتقادی با تجدید، و بازخوانی خلاقانه سنت است، نه بازگشت نوستالژیک یا ایدئولوژی‌سازی دین. این وظیفه‌ای است که تنها با شهامت اندیشیدن و بازسازی پیوند میان عقل، دین و سنت محقق می‌شود (داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ج ۱ / ۱۱۵-۱۲۰).

می‌توان نتیجه گرفت که مفهوم «تأسیس» در اندیشه داوری اردکانی، صرفاً یک تحلیل تاریخی نیست، بلکه طرح یک پروژه فکری برای برون‌رفت از بحران هویت معاصر است. او از این طریق، راه سومی را فراتر از دوگانه انجماد در سنت و انفعال در برابر تجدید می‌گشاید و به امکان اندیشیدن خلاق و مسئولانه در زمانه کنونی اشاره می‌کند.

۸. نوآوری‌های روش‌شناختی داوری اردکانی در فهم دین

نوآوری روش‌شناختی داوری در فهم دین، در سه محور اصلی قابل خلاصه است. نخست، او با اتخاذ رویکردی پدیدارشناختی و تاریخی، دین را نه مجموعه‌ای از گزاره‌های انتزاعی، بلکه یک «امر تاریخی و زیسته» می‌داند که در بستر تجربه جمعی یک ملت معنا می‌یابد (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۱ / ۱۰۷). در این نگاه، دین حافظه و هویت تاریخی یک ملت است و اگر به امری صرفاً فردی و ذهنی تقلیل یابد، زوال خواهد یافت (داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ج ۱ / ۸۹). دوم، و در امتداد همین رویکرد، او بر نقش محوری «زبان، شعر و ادبیات» تأکید می‌کند. از نظر داوری، تجلی حقیقی دین نه در استدلال‌های خشک کلامی، بلکه در

زبان و تخیل جمعی یک فرهنگ، مانند شعر حافظ و مولوی، قابل ردیابی است (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۱ / ۱۱۹). در حقیقت، روش او دین را از حوزه مباحث انتزاعی خارج کرده و آن را به‌مثابه پدیده‌ای ریشه‌دار در زبان، تاریخ و زیست جمعی یک ملت مورد بررسی قرار می‌دهد.

۸-۱ نسبت خوانش داوری با متفکران دینی معاصر ایران

الف) تفاوت با عبدالکریم سروش

سروش در دهه‌های اخیر بر «تکثر معرفتی»، تجربه فردی دینی و تحول در فهم دینی تأکید دارد. وی دین را اساساً تجربه‌ای شخصی و پویا می‌داند و نبوت تا معرفت را تفسیر معرفت شناختی می‌کند. در مقابل، داوری با تأکید بر افق جمعی دین، آن را صرفاً تجربه فردی یا معرفت نظری نمی‌داند؛ بلکه پدیده‌ای تاریخی-فرهنگی است که در زبان، ادب، سنت‌ها و حافظه ملی تحقق می‌یابد (سروش، ۱۳۷۵: ۸۰-۹۵؛ داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۱ / ۱۵۱).

در نقد دیدگاه سروش باید گفت که او با تأکید بر تجربه فردی، سیالیت و تکثر فهم دینی و نظریه‌پردازی معرفت شناختی، راه دین را به سوی نوعی معنویت و ایمان فردی و متکثر باز می‌کند. اما، همان‌گونه که داوری اردکانی نقد می‌کند، خوانش فردگرایانه سروش یک سره از افق جمعی، زبانی و تاریخی دین غافل می‌ماند. سقوط دین به امر روانی-فردی و نسبیّت افراطی، کارکرد جمعی و ازسجام‌بخش دین را زایل می‌سازد و نادیده‌انگاری زبان، ادبیات و حافظه جمعی، درک عمیق‌تر و بومی‌تر از دین را به حاشیه می‌راند (داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ج ۱ / ۹۰-۹۶). داوری، برای تداوم دین و پیوند آن با هویت ملی و تاریخی، اهمیت قوام جمعی، زبان و بازتأسیس امر دینی در افق تاریخی را برجسته می‌سازد.

ب) تفاوت با مصطفی ملکیان

ملکیان بر عقلانیت فردی، دین حداقلی و معنویت فلسفی تأکید می‌کند و مفهوم «معنویت فردی» را فارغ از تلقی تاریخی و جمعی دین برجسته می‌سازد (ملکیان، ۱۳۹۰: ۸۳). داوری نقد می‌کند که کاهش دین به معنویت فردی یا تجربه ذهنی، دین را از ریشه اجتماعی و فرهنگی‌اش جدا و دچار انتزاع و ضعف می‌کند (داوری اردکانی، ۱۳۹۴: ج ۱ / ۹۳). در نقد باید گفت رویکرد ملکیان، با جدا کردن دین از سنت، جمع، زبان و تاریخ و

فروکاستن آن به معنویت فردی و عقلانیت ابزار، دین را از هویت و کارکرد اجتماعی—فرهنگی خود تهی می‌کند. برخلاف ملکیان، داوری بر پویایی جمعی، تاریخی و سستی دین و نقش زبان و ادب در تکوین دینداری تأکید دارد. دین پدیده‌ای فراتر از تجربه روانی و عقلانیت ابزار فرد است.

ج) نسبت با غلامحسین دینانی

دینانی ناظر بر سنت حکمت متعالیه، بر عقل کلی و فلسفه عقلی تأکید دارد و دین را از منظر فلسفه صدرایی تحلیل می‌کند. داوری اما، ضمن پذیرش نقش عقل در دین، معتقد است که عقل و دین باید در متن تاریخ، زبان، سنت و تجربه جمعی مطالعه شوند، نه صرفاً در افق تعقل فلسفی (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۱ / ۱۶۰).

د) تفاوت با رویکرد عرفانی شهودی

برخلاف برخی جریان‌های معاصر که به «معرفت شهودی فردی» اصالت می‌دهند، داوری پایداری دین را حاصل حضور جمعی، فرهنگی و تاریخی آن می‌داند و ضعف سنت دینی امروز را ناشی از فقدان این جمعیت و همبستگی تاریخی تلقی می‌کند.

۸-۲ تفاوت با الهیات اگزیستانسیال یا برداشت‌های فردگرا

در الهیات اگزیستانسیال، چه در غرب (کی‌یرکگور، یاسپرس) و چه نزد برخی متفکران ایرانی، تجربه ایمان عمدتاً در ساحت فردی، اضطراب وجودی و انتخاب شخصی تئوریزه می‌شود. داوری اما بر ویژگی تاریخی، زبانی و جمعی دین ایستادگی می‌کند و معتقد است که دین اگر تنها به ایمان فردی فروکاسته شود، هویت ساز و تاریخ ساز نخواهد بود؛ تجربه دینی اصیل در بافت سنت، زبان و حافظه جمعی ظهور می‌کند و زوال دین امروز، به باور او، نشانه قطع ارتباط با افق جمعی تاریخ و سنت است، نه ضعف تجربه فردی ایمان (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ج ۱ / ۱۵۵-۱۵۸). بنابراین، رویکرد داوری از فردگرایی افراطی الهیات اگزیستانسیال فاصله می‌گیرد؛ روح جمعی، زبان و ادب و حافظه ملی را محل تکوین دیانت می‌داند؛ و پرسش اصلی او «تجربه تاریخی دین و امکان تأسیس افق جدید» است، نه صرفاً معنا یا بحران ایمان فردی.

با توجه به این مقایسه، می‌توان نتیجه گرفت که تمایز اصلی داوری اردکانی با این

متفکران، بیش از آنکه محتوایی باشد، روش شناختی و ناظر به نقطه عزیمت بحث است. درحالی که سروش و ملکیان، دین را از منظر «سوژه فردی» خواه در ساحت تجربه و معرفت، خواه در ساحت عقلانیت و معنویت می‌کاوند و دینانی آن را در افق «عقل کلی فلسفی» می‌سنجد، داوری اردکانی نقطه آغاز خود را «جهان زیسته تاریخی - جمعی» قرار می‌دهد. این جابه‌جایی در نقطه عزیمت، پرسش اصلی را تغییر می‌دهد. پرسش برای داوری این نیست که «ماهیت ایمان فردی چیست؟» یا «گزاره‌های دینی چگونه عقلانی‌اند؟»، بلکه این است که «دین چگونه در تاریخ و زبان یک ملت، خود را ظاهر ساخته و به هویت آن قوام بخشیده است؟». همین تفاوت در روش است که به او اجازه می‌دهد بحران دین در دوران معاصر را نه یک بحران فردی یا کلامی، بلکه یک بحران تاریخی و تمدنی تشخیص دهد.

۹. نقدها و دیدگاه‌های مخالف

با وجود اهمیت و عمق رویکرد داوری اردکانی در بازخوانی فلسفی دین، دیدگاه او با نقدهای گوناگونی روبه‌رو شده است. برخی منتقدان، او را متهم به گرفتار ماندن در نوعی «تاریخی‌گرایی بسته» دانسته‌اند که امکان نقد و فراروی از سنت را محدود می‌کند. گروهی دیگر، بر این باورند که تفسیر داوری از دین بیش از اندازه در چارچوب هویت ملی و فرهنگی باقی می‌ماند و به جنبه‌های جهانی و انسانی دین کم‌توجه است. در مقابل، برخی محققان از پیوند میان زبان، سنت و ایمان در اندیشه او دفاع کرده‌اند. مجموعه این دیدگاه‌ها نشان می‌دهد که پروژه داوری، هرچند تلاشی اصیل در تأسیس فلسفه‌ای بومی و تاریخی درباره دین است، اما همچنان نیازمند گفت‌وگو و نقد مستمر برای روشن‌تر شدن مبانی نظری و پیامدهای عملی آن است.

۹-۱ اتهام تاریخی‌گرایی و نسبی‌گرایی

تشریح انتقاد: منتقدان گاه اندیشه داوری را نسبی‌گرا یا تاریخی‌گرا به معنای تقلیل دین و حقیقت به زمینه‌ها و رخدادهای تاریخی و فرهنگی می‌دانند. به تعبیر آنها، اگر فهم و تجربه دینی همیشه و تماماً در افق یک زبان، یک ملت و دوره تاریخی صورت‌بندی شود، آنگاه دین و حقیقت آن تنها معنایی محلی و زمانی-مکانی خواهد داشت، ادعای جهان‌شمولی و

کلام نهایی برای دین بی معنا خواهد شد و هیچ مبنایی برای داوری میان ادیان یا گفت‌وگوی میان‌فرهنگی نمی‌ماند. عبدالکریم سروش، مثلاً، داوری را در دام نوعی هرمنوتیک تاریخی افراطی می‌داند که در آن هیچ صدق و بطلان نهایی بیرون از گفتمان تاریخی وجود ندارد (سروش، ۱۳۷۵: ۳۳۸-۳۷۵). ملکیان نیز بر این باور است که داوری با منحل کردن دین در بستر جمعی و تاریخی و نادیده گرفتن لایه تجربی و عقلانی فردی، عملاً راه هرگونه وانهادگی از اسارت سنت و بازنگری انتقادی به متون دینی را می‌بندد (ملکیان، ۱۳۹۰: ۱۴۹).

مواضع و پاسخ‌های داوری: داوری بارها تصریح می‌کند که مراد او از تأکید بر تاریخت و زمینه‌مندی دین و عقل، نفی حقیقت نیست بلکه تأکید بر ظهور حقیقت در تاریخ و زبان است. از منظر او، حقیقت مطلق امر رازآلود و بی‌واسطه‌ای نیست که بی‌تفاوت به زبان‌ها و فرهنگ‌ها خودش را تحمیل کند؛ بلکه هر بار و همیشه در «افق زبان و ساحت سنت» ظهور می‌کند و به‌وسیله انسان‌ها تفسیر می‌شود (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ۱۲۶؛ داوری اردکانی، ۱۳۹۵: ۱۰-۵). او به «تصادفی بودن سنت یا حقیقت» باور ندارد؛ بلکه وجه جمعی و سستی فهم را ناشی از وضعیت واقعی انسان تاریخی می‌داند که چاره‌ای جز ظهور حقیقت در پیوند با افق خودش ندارد. داوری بر این باور است که حتی سنت هم کدشگری و قابلیت تحول دارد:

سنت مرده، بهتر از مدرنیته تقلیدی نیست؛ بلکه سنت زنده همان است که در هر زمان بتواند نسبتی تازه با جهانی که در آنیم، برقرار کند. حقیقت، نه خارج از تاریخ و زبان، بلکه در آینه سنت زنده و رشدیافته، ظهور می‌کند (داوری اردکانی، ۱۳۹۵، ۱۰).

نتیجه اینکه داوری از اطلاق نسبیت‌گرایی به اندیشه خود دفاع می‌کند و می‌کوشد زمینه‌مندی تاریخی و زبانی را از نسبیت فلسفی یا انکار حقیقت متمایز کند. با این حال، باید پذیرفت که نامفهومی نسبت حقیقت فراتاریخی و ظهور تاریخی در آثار او تا حدودی باقی است و در فرآیند تطبیق با معضلات فلسفه دین جهانی یا الهیات تطبیقی، چالش‌هایی جدی ایجاد می‌کند.

آسیب‌شناسی خوانش داوری؛ گره ناگشوده حقیقت فراتاریخی و ظهور تاریخی: داوری اردکانی می‌کوشد تا با تمایز نهادن میان «تاریخی‌مندی فهم» و «نسبی‌انگاری فلسفی»، از اتهام نسبیت‌گرایی در امان بماند. با این حال، باید پذیرفت که گره مفهومی نسبت میان حقیقت واحد و فراتاریخی با ظهورات متکثر و تاریخی آن، در آثار او تا حدودی ناگشوده

باقی مانده است. این چالش، به‌ویژه در مواجهه او با پروژه‌های فکری رقیب، یعنی نظریه «قبض و بسط تئوریک شریعت» عبدالکریم سروش و پروژه «عقلانیت و معنویت» مصطفی ملکیان، خود را به‌وضوح نشان می‌دهد و تحلیل این مواجهه، بهترین راه برای کالبد شکافی این گره مفهومی است.

پروژه سروش، با تکیه بر معرفت‌شناسی مدرن، فهم دین را امری بشری و متأثر از دیگر علوم می‌داند و راهی برای پویایی آن در بستر زمان ارائه می‌دهد. ازسوی دیگر، پروژه ملکیان در پی استخراج یک گوهر معنوی و عقلانی جهان‌شمول از پوسته‌های تاریخی ادیان است. داوری هر دو پروژه را به‌دلیل ریشه داشتن در مبانی تفکر مدرن سوژکتیویسم و راسیونالیسم نقد می‌کند (داوری اردکانی، ۱۳۸۹: ۲۳۱-۲۳۵). او معتقد است سروش، دین را به یک «ابژه» برای معرفت‌شناسی علمی تقلیل می‌دهد و ملکیان در جست‌وجوی یک «ذات» جهان‌شمول و فراتاریخی، به ماهیت تاریخی و زبانی خود «عقلانیت» و «معنویت» بی‌توجه است.

نقد داوری بر این دو متفکر از منظر فلسفی، بسیار قدرتمند و بنیادین است؛ اما دقیقاً در همین نقطه است که چالش اصلی خود را نمایان می‌سازد. داوری با نقد راه‌حل‌های مدرن برای مسئله سنت و تجدید، خود چه راه‌حلی ارائه می‌دهد؟ اگر فهم دینی نه تابع تحول علوم بشری (نظر سروش) است و نه قابل تقلیل به یک گوهر عقلانی (نظر ملکیان)، پس نسبت میان آن حقیقت فراتاریخی و این فهم‌های تاریخی متغیر چگونه تبیین می‌شود؟ اگر هر فهمی در افق تاریخی خود «اصیل» است، معیار داوری میان این فهم‌ها و افق‌ها چیست؟ اینجا همان «گره ناگ‌شوده» است. داوری به ما می‌گوید که حقیقت در هر دوره‌ای خود را به نحوی «آشکار» می‌کند، اما توضیح نمی‌دهد که بر اساس چه سازوکاری می‌توان ظهور حقیقت در یک دوره را به ظهور آن در دوره‌ای دیگر پیوند داد یا اصالت یکی را بر دیگری سنجید. این خلأ، به‌ویژه در فرآیند تطبیق با معضلات «الهیات تطبیقی» یا «فلسفه دین جهان‌شمول» چالش‌هایی جدی ایجاد می‌کند. در چارچوب فکری او، امکان گفت‌وگوی واقعی میان دو افق تاریخی متفاوت، اگر ناممکن نباشد، بسیار دشوار به نظر می‌رسد و این مهم‌ترین آسیب و چالشی است که تفکر او پیش‌روی پژوهشگران و شاگردانش قرار می‌دهد: اینکه چگونه می‌توان ضمن پذیرش تاریخی‌مندی فهم، راهی برای فراروی از نوعی جبر تاریخی و گشودن امکان داوری و گفت‌وگوی میان‌فرهنگی یافت؟

۲-۹ تحول‌گریزی، جمع‌گرایی و نقادی سنت

تشریح انتقاد: روشنفکران دینی چون سروش و ملکیان، داوری را متهم می‌کنند که تصویر او از دین، سنت و زبان چنان پررنگ است که راه هرگونه اصلاح و انتقاد از سنت، و به‌ویژه نقد متون مقدس، یا سازگار کردن دین با نیازهای جدید فردی و اخلاقی را سد می‌کند. سروش معتقد است افراط در سنت‌گرایی به بزرگداشت صرف از میراث فرهنگی گذشته و ضعف درباب آزادی فهم فردی می‌انجامد (سروش، ۱۳۷۵: ۳۷۲).

پاسخ داوری: داوری به‌صراحت تقلیدگرایی را محکوم می‌کند اما وظیفه فیلسوف را نقد مدرنیته تقلیدی و سنت مرده و نیز بازاندیشی جمعی برای تأسیس افق تازه می‌داند. از نظر او، فیلسوف باید با اندیشیدن تاریخی، سنت را بازتفسیر و بازبنیاد و تأسیس کند، نه آنکه یک‌سره آن را تکرار یا نفی کند (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ۱۶۵؛ داوری اردکانی، ۱۳۹۵: ۸).

نادیده‌گرفتن تجربه و آزادی فردی: ملکیان و برخی دیگر بر این باورند که با تقلیل دین به امری «جمعی، متکی به سنت و زبان»، نقش فرد و نوآوری اندیشمندانه و تجربه‌یابی معنوی شخصی در حاشیه قرار می‌گیرد (ملکیان، ۱۳۹۰: ۱۰۶-۱۱۲).

پاسخ داوری: او تجربه فردی را فاقد قوت تمدن‌ساز و معناپراکن می‌داند مگر زمانی که در زبان جمعی و در افق سنت فهم شود. به بیان او، تجربه فردی صرف، بی‌ریشه و تکرارشونده می‌ماند و نمی‌تواند معنایی تاریخی یا فرهنگی بسازد. او تأکید می‌کند که فردیت اصیل در نسبت با سنت است، نه در جدایی تام (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ۱۳۳-۱۳۵).

عقلانیت انتقادی و تحلیلی: برخی روشنفکران دینی معتقدند داوری بیش‌ازحد نسبت به مفاهیم فلسفه تحلیلی و نقد عقلانی مدرن بدگمان است و این امر احتمالاً حوزه نقش‌آفرینی عقل فلسفی برای نقد سنت را محدود می‌کند (سروش، ۱۳۸۱: ۸۳).

پاسخ داوری: داوری فلسفه تحلیلی را فاقد قدرت ایجاد تغییر عمیق اجتماعی-تاریخی و نسبت‌سازی با سنت می‌داند؛ او بر ضرورت عقل بومی و تاریخی تأکید دارد و فلسفه وارداتی را ناتوان از پاسخ به بحران‌های هویتی زمانه ایرانی می‌شمارد (داوری اردکانی، ۱۳۹۵: ش ۱۸).

۳-۹ تضعیف عقل کلی و فلسفه برهانی

تشریح انتقاد: دینانی و اعوانی، به‌عنوان شارحان اصلی حکمت متعالیه و فلسفه اسلامی،

داوری را متهم به تضعیف مقام عقل کلی و فرادوره‌ای می‌کنند. در فلسفه صدرایی، عقل به‌عنوان قوه کلی و مجرد از تعلقات تاریخی، می‌تواند به حقیقت، فارغ از زمینه‌های زبانی-فرهنگی برسد (دینانی، ۱۳۸۹: ۱۸۵-۱۸۹).

پاسخ داوری: او تأکید می‌کند که در عصر جدید، حتی عقل فلسفی اسلامی نیز باید نسبت خود را با زبان، سنت و وضعیت تاریخی بازباید؛ اگر عقل در بستر سنت تاریخی نبالد، یا محصور تفکر ابزاری می‌شود یا به انتزاع می‌گراید و دیگر تأثیر و توان هدایت ندارد (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ۱۴۰).

جایگاه پنهان عرفان و شهود: برخی منتقدان مثلاً اعوانی معتقدند داوری به‌اندازه کافی از نقش عرفان، تجربه حضوری و شهود عرفانی در معنابخشی به دیانت سخن نگفته و رویکردش بیشتر جامعه‌محور و فلسفه‌زبان‌محور است تا عرفانی (اعوانی، ۱۳۹۷: ۲۱۴).

پاسخ داوری: وی هرچند جایگاه زبان، شعر و حافظه جمعی را بسیار مهم می‌داند، اما اذعان دارد که سنخیت عرفان با سنت و زبان ملی به معنای حذف ساحات حضوری و باطنی نیست (داوری اردکانی، ۱۳۹۷: ۱۴۸-۱۵۲). البته، در عمل، توجه داوری غالباً به لایه‌های معناشناختی-اجتماعی و تاریخی نظم دینی معطوف است، نه تجربه‌های عرفانی فردی.

تحلیل نویسنده از نقدها و پاسخ‌ها این است که این مجادله فکری، بیش از آنکه یک اختلاف نظر صرف باشد، ریشه در یک تفاوت پارادایمی عمیق در مواجهه با مسئله دین و سنت دارد. روشنفکران دینی منتقد، عموماً از درون پارادایم مدرن و با محوریت «سوژه فردی» می‌اندیشند؛ از این منظر، پرسش اصلی آن است که چگونه می‌توان سنت را با الزامات عقلانیت، اخلاق و آزادی فرد مدرن سازگار کرد. در این دیدگاه، «فرد» نقطه عزیمت و معیار سنجش است. در مقابل، داوری اردکانی اساساً خود این پارادایم و بحران‌های ناشی از آن را موضوع تأمل قرار می‌دهد. نقطه عزیمت او نه فرد، بلکه «زیست‌جهان تاریخی — جمعی» است. پرسش او این نیست که چگونه سنت را برای فرد مدرن توجیه کنیم، بلکه این است که چگونه می‌توان در دل این جهان بحران‌زده، راهی برای «اندیشیدن اصیل» و «تأسیس» هویتی معنادار گشود. بنابراین، این تقابل، صرفاً نزاعی میان سنت‌گرایی و نوگرایی نیست، بلکه رویارویی دو پروژه فکری متفاوت برای پاسخ به بحران هویت در ایران معاصر است.

۱۰. ارزیابی انتقادی پاسخ‌های داوری به منتقدان: تحلیل شکاف‌های مفهومی

پاسخ‌های داوری اردکانی به منتقدان، هرچند در چارچوب منظومه فکری او منسجم به نظر می‌رسند، اما از منظر انتقادی، خود حامل تنش‌ها و پرسش‌های جدیدی هستند که نیازمند تحلیل عمیق‌تری است:

ابهام در معیارهای «تأسیس خلاق»: مهم‌ترین چالش در پاسخ داوری به اتهام «سنت‌گرایی»، به مفهوم کلیدی «تأسیس» بازمی‌گردد. داوری «تأسیس خلاق» را در برابر «تقلید کور» قرار می‌دهد، اما معیارهای عینی و روشنی برای تمایز این دو ارائه نمی‌کند. پرسش این است که یک بازخوانی از سنت، در چه نقطه‌ای از «تقلید» فراتر رفته و به «تأسیس» تبدیل می‌شود؟ چه سازوکاری تضمین می‌کند که این «بازگشت به سنت» به یک بازتولید ایدئولوژیک و محافظه‌کارانه از گذشته منجر نشود؟ به نظر می‌رسد پاسخ داوری در این زمینه بیشتر به یک «شهود فلسفی» متکی است تا یک روش‌شناسی دقیق، و این ابهام، موضع او را در برابر نقد «تحول‌گرایی» آسیب‌پذیر می‌سازد.

تنش حل‌ناشده میان فرد و جمع: پاسخ داوری به نقد «نادیده گرفتن فرد»، با چالش جدی‌تری روبه‌روست. او اصالت را به «زبان و افق جمعی» می‌دهد و تجربه فردی را تنها در ذیل آن معنادار می‌داند. این دیدگاه، هرچند قوت جامعه‌شناسی دارد، اما در تبیین نقش «فرد پیشرو و سنت‌شکن» با دشواری مواجه می‌شود. تاریخ اندیشه، مملو از متفکران، عارفان یا پیامبرانی است که اتفاقاً در برابر «زبان و سنت جمعی» عصر خود ایستادند و افقی نو گشودند. چارچوب فکری داوری به سختی می‌تواند توضیح دهد که چگونه یک «تجربه فردی» که هنوز به زبان جمعی ترجمه نشده و حتی در تضاد با آن قرار دارد، می‌تواند منشأ یک تحول تاریخی مشروع و اصیل باشد. به نظر می‌رسد در اینجا یک تنش حل‌ناشده میان اصالت جمع و امکان نوآوری فردی در اندیشه او باقی مانده است.

ریسک انزوآگرایی فکری: پاسخ داوری به نقد «بدگمانی به عقلانیت تحلیلی»، با تأکید بر «عقل بومی»، خطر افتادن به نوعی «انزوآگرایی فکری» را به همراه دارد. هرچند دغدغه او در نقد فلسفه وارداتی و بی‌ریشه قابل درک است، اما رد کردن ابزارهای «عقلانیت انتقادی مدرن» به بهانه غربی بودن آن، می‌تواند سنت را از یک ابزار کارآمد برای پالایش درونی و نقد خرافات یا عناصر غیرعقلانی محروم سازد. پرسش این است که آیا نمی‌توان از دستاوردهای عقلانیت تحلیلی و انتقادی به‌عنوان ابزاری برای تقویت و تقیح همان «عقل

بومی و تاریخی» بهره برد؟ موضع داوری در این خصوص، بیش از حد تدافعی به نظر می‌رسد و راه را بر یک گفت‌وگوی سازنده میان سنت‌های فکری مختلف می‌بندد. در مجموع، هرچند داوری اردکانی با طرح پرسش‌های بنیادین، افق جدیدی در فلسفه دین معاصر ایران گشوده است، اما پاسخ‌های او به منتقدان، خود پرسش‌های عمیق‌تری را برمی‌انگیزد که نشان‌دهنده وجود شکاف‌های مفهومی و نقاط قابل تأمل در منظومه فکری اوست.

۱۱. تحلیل انتقادی: از توصیف تا آسیب‌شناسی

پس از تبیین چارچوب فکری داوری اردکانی، اکنون زمان آن است که از سطح توصیف فراتر رفته و به ارزیابی و تحلیل انتقادی این منظومه فکری پردازیم. بی‌تردید، بازخوانی دین به‌مثابه یک افق تاریخی-جمعی و نقد بنیادین او بر مدرنیته، دستاوردی بزرگ و راه‌گشاست. اما قدرت یک اندیشه، در گره‌ها و پرسش‌های ناگشوده‌ای است که پیش روی ما قرار می‌دهد. در ادامه، به تحلیل مبسوط چهار چالش کلیدی در اندیشه او می‌پردازیم.

چالش اول، گره ناگشوده حقیقت و تاریخ: داوری به‌درستی بر تاریخی‌مندی فهم تأکید می‌کند، اما در تبیین نسبت آن با «حقیقت فراتاریخی» دچار ابهامی جدی است. اگر حقیقت تنها در افق‌های تاریخی خاص خود را «آشکار» می‌کند، پرسش بنیادین این است: جایگاه آن «حقیقت» پیش از آشکارگی چیست؟ آیا صرفاً یک اصل موضوعه است؟ این ابهام، به یک بحران معرفتی می‌انجامد. اگر هیچ معیار فراتاریخی برای سنجش این ظهورات تاریخی وجود ندارد، چگونه می‌توان میان یک «ظهور اصیل» از حقیقت و یک «ایدئولوژی تاریخی» تمایز قائل شد؟ پاسخ داوری مبنی بر اینکه هر دوره‌ای فهم خاص خود را دارد، هرچند از نظر پدیدارشناسانه دقیق است، اما از نظر هنجاری ما را در یک جبر تاریخی محبوس می‌کند و ابزار لازم برای نقد یک افق تاریخی از درون یا از بیرون را از ما می‌گیرد. این مهم‌ترین خلأ نظری است که راه را برای اتهام نسبیت‌گرایی باز نگه می‌دارد.

چالش دوم، غیاب سوژه فردی و معنویت شخصی: تمرکز تقریباً انحصاری داوری بر «مای تاریخی و «زبان جمعی»، باعث شده است که «من» فردی و ساحت معنویت شخصی در اندیشه او غایب باشد. درحالی‌که بخش بزرگی از دینداری (پرسش از معنای رنج، مرگ و رستگاری شخصی)، به‌ویژه در جهان مدرن، یک امر وجودی و فردی است. منظومه فکری داوری پاسخی برای این نیازها ندارد. دین در نگاه او بیشتر یک «سرنوشت جمعی»

است تا یک «مسیر فردی». این رویکرد نه تنها با بخش بزرگی از جامعه‌شناسی دین معاصر که بر فردی شدن دین تأکید دارد، در تضاد است، بلکه از سنت غنی عرفانی در جهان اسلام که بر سلوک فردی تأکید داشت نیز فاصله می‌گیرد. پرسش این است: در چارچوب داوری، تکلیف انسانی که در پی معنای شخصی و رستگاری فردی است چیست؟ آیا او تنها باید منتظر تحول «افق تاریخی» بماند؟

چالش سوم، انزوا از گفت‌وگوی جهانی و تحلیل‌های تطبیقی: اندیشه داوری در یک گفت‌وگوی درون‌گفتمانی با هایدگر، فلاسفه اسلامی و روشنفکران ایرانی شکل گرفته است. این تمرکز، اگرچه عمیق است، اما به قیمت انزوا از فضای جهانی «فلسفه دین» و «الهیات تطبیقی» تمام شده است. در آثار او کمتر نشانی از درگیری با متفکران معاصر فلسفه دین مانند الوین پلتنینگا، چارلز تیلور یا جان هیک یا تحلیل‌های میان‌رشته‌ای که دین را در نسبت با علوم شناختی یا انسان‌شناسی فرهنگی بررسی می‌کنند، دیده می‌شود. این انزوا باعث می‌شود اندیشه او به صورت یک «جزیره» باقی بماند که هرچند غنی است، اما پل‌های ارتباطی لازم برای گفت‌وگو و تأثیرگذاری بر جریان‌های فکری جهانی را ندارد و این امر، ظرفیت‌های آن را برای ارائه راه‌حل‌های عملی در جهان متکثر امروز محدود می‌کند.

چالش چهارم: از تشخیص بحران تا فقدان راهکار اخلاقی: داوری یک تشخیص‌دهنده بحران بی‌نظیر است. او به درستی بیماری دوران ما یعنی سیطره تکنولوژی و نیست‌انگاری را تشخیص می‌دهد. اما اندیشه او در ارائه یک راهکار عملی یا یک «اخلاق زیسته» تا حد زیادی ساکت است. سنت دینی در ایران همواره با یک عرفان عملی و یک حکمت اخلاقی پیوند خورده بود که به انسان «راه» و «رسم» زندگی را نشان می‌داد. اما فلسفه داوری، با تمام عمق نظری، به ما نمی‌گوید که در این جهان بحران‌زده، «چگونه باید زیست؟» این فقدان پرداخت نظام‌مند به اخلاق و عرفان عملی، باعث می‌شود فلسفه او در سطح یک «نقد» باقی بماند و به یک «حکمت عملی» برای زندگی روزمره تبدیل نشود. این بزرگ‌ترین چالش عملی است که پیروان اندیشه او با آن روبه‌رو هستند.

۱۲. نتیجه‌گیری؛ از نقد وضع موجود تا امتناع از ارائه راه‌حل

این مقاله کوشید تا با عبور از سطح توصیفی، به یک تحلیل انتقادی از خوانش داوری اردکانی از دین دست یابد. تحلیل‌ها نشان داد که پروژه فکری داوری، بیش از آنکه تلاشی

برای ساختن یک «الهیات جدید» باشد، یک کالبدشکافی عمیق از شرایط امتناع چنین الهیاتی در جهان معاصر است. او با برجسته‌سازی ساحت تاریخی و جمعی دین، به درستی آن را از خطر تقلیل یافتن به روان‌شناسی فردی یا انتزاع متافیزیکی می‌رهاند و بحران هویت را به مسئله بنیادین «نسبت ما با سنت» پیوند می‌زند. این دستاورد اصلی و انکارناپذیر اوست.

با این حال، همان‌طور که در بخش تحلیل انتقادی نشان داده شد، همین نقاط قوت، ریشه چالش‌های بنیادین اندیشه او نیز هستند. گره ناگشوده نسبت حقیقت متعالی با تاریخ، اندیشه او را در معرض اتهام جبر تاریخی قرار می‌دهد و ابزار لازم برای داوری هنجاری میان تفاسیر مختلف را از ما می‌گیرد. تمرکز بر «ما»ی جمعی، به غیاب «من» فردی و بی‌توجهی به پرسش‌های وجودی و اخلاقی انسان امروز منجر شده است. این منظومه فکری، با تشخیص دقیق بحران، اما در ارائه یک «حکمت عملی» یا «اخلاق زیسته» برای مواجهه با این بحران، تا حد زیادی ساکت است.

بنابراین، افق‌های آینده پژوهش، نه صرفاً در بسط دیالوگ میان سنت و مدرنیته، بلکه در تلاشی نقادانه برای گشودن همین گره‌های مفهومی نهفته است. پژوهشگران آینده باید پرسند آیا می‌توان با حفظ دستاوردهای داوری در نقد مدرنیته، راهی برای تبیین نسبت حقیقت و تاریخ یافت که به جبرگرایی نینجامد؟ آیا می‌توان ساحتی برای «معنویت فردی» در دل اندیشه او باز کرد، بی‌آنکه در دام سوپزکتیویسم مدرن افتاد؟

در پایان، شاید بتوان گفت مهم‌ترین پیام داوری در خطوط نانو شته اندیشه او ست. او مستقیماً به دین معاصر نمی‌پردازد، زیرا معتقد است در افق نیست‌انگار کنونی، هر سخن ایجابی درباره دین، ناگزیر به ایدئولوژی یا متافیزیک فروکاسته می‌شود. این امتناع از سخن گفتن، خود یک موضع‌گیری عمیقاً فلسفی است. او با نقد بی‌امان راه‌حل‌های موجود از سروش تا ملکیان، آینه‌ای در برابر ما قرار می‌دهد تا بن‌بستی را که در آن گرفتاریم، به‌وضوح ببینیم. درک این دیالکتیک منفی که بر نوشته‌هایش حاکم است، کلید فهم نسبت او با مقوله دین است. داوری به ما نمی‌گوید که چگونه بیندیشیم، بلکه شرایطی را فراهم می‌کند تا بفهمیم «چرا دیگر نمی‌توانیم بیندیشیم»؛ و شاید این، خود آغاز اصیل هر تفکری در روزگار ما باشد.

منابع

- اعوانی، غلامرضا (۱۳۹۷). *حکمت و عرفان در تمدن ایرانی*، تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.
- داوری اردکانی، رضا (۱۳۷۸). *فرهنگ و تمدن*، تهران: نشر ساقی.
- داوری اردکانی، رضا (۱۳۸۹). *دین و دانش*، چاپ دوم، تهران: نشر ساقی.
- داوری اردکانی، رضا (۱۳۹۰ الف). «معنای فلسفه و نسبت آن با تفکر ایرانی — اسلامی»، *نامه فرهنگستان*، شماره ۱۸، صص ۵-۳۴.
- داوری اردکانی، رضا (۱۳۹۰ ب). «من و فلسفه دین»، *نامه فرهنگستان*، شماره ۱۸، صص ۲۵-۴۱.
- داوری اردکانی، رضا (۱۳۹۴). *تأملی درباره غرب*، تهران: انتشارات اطلاعات.
- داوری اردکانی، رضا (۱۳۹۵). «تأملی در نسبت فلسفه، علم و فرهنگ»، *نامه فرهنگستان*، شماره ۱۸، صص ۴۲-۵۲.
- داوری اردکانی، رضا (۱۳۹۷). *قدرت، عقل، معنویت*، تهران: نشر ساقی.
- داوری اردکانی، رضا (۱۳۸۳). *دین و دانش*، چاپ اول، تهران: نشر سخن.
- داوری اردکانی، رضا (۱۳۹۳). *فرهنگ، علم، تفکر*، تهران: نشر سخن.
- داوری اردکانی، رضا (۱۳۸۰). *درباره علم*، تهران: نشر سخن.
- دینانی، غلامحسین (۱۳۸۹). *هستی و هرچه هست*، تهران: نشر طرح نو.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۷۵). *قبض و بسط تئوریک شریعت*، تهران: انتشارات صراط.
- سروش، عبدالکریم (۱۳۸۱). *اخلاق خدایان*، تهران: صراط.
- ملکیان، مصطفی (۱۳۹۰). *معنویت و عقلانیت*، تهران: نشر نگاه معاصر.
- میری، سیدجواد (۱۳۹۶ الف). *گاه خرد: گفت‌وگو با دکتر رضا داوری اردکانی*، تهران: نشر نقد فرهنگ.
- میری، سیدجعفر (۱۳۹۶ ب). *شرحی بر آرای دکتر رضا داوری اردکانی*، تهران: نشر لوگوس.
- هایدگر، مارتین (۱۳۹۴). *هستی و زمان*، ترجمه: سیاوش جمادی، تهران: انتشارات ققنوس.